

ראשי פרקים להרצאה בכנס מוסר בלחימה

בית הסופר בתל אביב – 25.12.2023

1. אמנת ז'נבה הרביעית משנת 1949 שישראל חתומה עליה קובעת סטנדרטים כלליים של מוסר בלחימה ושל מוסר בכיבוש. האמנה מפורטת מאד. יש בה 159 סעיפים ובבסיסה עומדת ההכרה שגם בעת לחימה יש להקפיד על כללים ברורים שימזערו את הסבל האנושי שנוצר בכל מלחמה, וישמרו על צלם אנוש של הכוחות הלוחמים. האמנה תורגמה לעברית בשנות ה-50 וזה ניכר במשלב הלשוני. הביטוי מוגנים שבו היא משתמשת פירושו – הבלתי לוחמים אשר באחריותו של הצבא הנלחם או הכובש. אני אקרא כמה סעיפים לדוגמא.

סעיף 32

בעלי האמנה מסכימים מפורש שכל אחד ואחד מהם אסור לו לנקוט שום אמצעי שיש בו כדי לגרום לסבלם הגופני או להשמדתם של המוגנים אשר בידם. איסור זה חל לא רק על רצח, עינויים, עונשי גוף, השחתת גוף וניסיונות רפואיים או מדעיים שאין הטיפול הרפואי במוגן מצריכם, אלא גם על שאר מעשי אכזריות, אם בידי סוכנים אזרחיים ואם בידי סוכנים צבאיים.

סעיף 33

שום מוגן לא ייענש על עבירה שלא עבר אותה בעצמו. עונשים קיבוציים וכן כל אמצעי הפחדה או אימתנות אסורים. הביזה אסורה. מעשי תגמול כלפי מוגנים ורכושם אסורים.

סעיף 49

העברת-כפייה של מוגנים, יחידים או המונים, וכן גירושם של מוגנים, משטח נכבש לשטחה של המעצמה הכובשת או לשטחה של כל ארץ אחרת – בין שטח נכבש ובין שטח בלתי נכבש – אסורים, ויהי המניע מה שיהיה. אף על פי כן, רשאים המעצמה הכובשת לקבל על עצמה את פינוי השלם או החלקי של אזור מסוים, אם ביטחון האוכלוסייה או שיקולי הכרח צבאיים ידרשו זאת. פינוי כזה אסור לו שיגרור עקירתם של מוגנים מעבר לגבולות השטח הנכבש, אלא אם כן אי אפשר, מסיבות של ממש, למנוע את עקירתם. האנשים שפוננו כך יוחזרו לבתיהם מיד לתום פעולות האיבה באותו שטח.

המעצמה הכובשת, המקבלת על עצמה את ההעברות או הפינויים האלה, תדאג, במלוא מידת האפשרות המעשית, להספקת שיכון נאות שיקלוט את המוגנים, לביצוע ההעברה בתנאים מניחים את הדעת מבחינת ההיגיינה, הבריאות, הביטחון והתזונה, ולבלי לקרוע בני משפחה אחת זה מזה.

המעצמה הכובשת לא תעצור מוגנים באזור הנתון במיוחד לסכנות מלחמה, אלא אם כן ביטחון האוכלוסייה או שיקולי הכרח צבאיים מחייבים זאת.

המעצמה הכובשת לא תגרש ולא תעביר חלקים מאוכלוסייתה האזרחית שלה לשטח שנכבש על ידה.

סעיף 146

בעלי האמנה מתחייבים לחוקק כל חוק שיהא צורך בו, כדי לקבוע עונשים יעילים לאנשים המבצעים, או מצווים לבצע את אחת ההפרות החמורות של האמנה הזאת המוגדרות בסעיף הבא. כל אחד מבעלי האמנה יהא מחויב לחפש את האנשים שלפי הטענה ביצעו – או ציוו לבצע – את ההפרות החמורות האלה, ויעמיד אנשים כאלה לדין בפני בתי המשפט שלו ללא התחשבות באזרחותם.

סעיף 147

ההפרות החמורות, שאליהן מתייחס הסעיף הקודם, הן אלה הגוררות מעשה מהמעשים שלהלן, כשמבצעים אותם כלפי בני אדם או נכסים המוגנים לפי האמנה הזאת: הריגת מוגן במזיד, עינויו או יחס בלתי אנושי אליו, לרבות ניסיונות ביולוגיים, גרימת-זדון של סבל רב או חבלה חמורה בגופו או בבריאותו, גירוש או העברתו שלא בהיתר או כליאת מוגן שלא בהיתר, כפיית מוגן לשרת בכוחות מעצמה אויבת, או שלילת-זדון של זכויותיו של מוגן לשפיטה הוגנת וסדירה, שנקבעה באמנה הזאת, לקיחת בני ערובה והריסתו והחרמתו של רכוש בקנה מידה רחב, שאין הכרח צבאי מצדיקן ואשר בוצעו שלא בהיתר ומתוך הפקרות.

כפי שאמרתי, ישראל חתומה על האמנה אך היא לא מקיימת את התחייבויותיה. ודאי בכל מה שקשור לעונשים קולקטיביים, הרס רכוש בקנה מידה רחב, גירוש אוכלוסייה לשטחים אחרים, העברה של אוכלוסייה של הכובש לשטח הכובש – שעומד בסתירה כמובן לכיבוש, ועוד ועוד.

האמנה הזאת מגדירה כללים עבור המדינות החתומות על האמנה, אבל היא לא מגדירה כללים עבור בני האדם האינדיבידואליים המשתתפים בה. בני האדם האינדיבידואליים חייבים כמובן לפעול על פי כללי המדינה ששלחה אותם למלחמה, אך מלבד הציוויים הכלליים האלה, הם נתקלים במצבים רבים שהאמנה איננה מתייחסת אליהם, ואז האינדיבידואל מחויב לקבל את ההחלטה המוסרית בעצמו – כמו למשל במקרה שבו הוא רואה אדם מניף דגל לבן, אבל הוא חושד שמדובר במתאבד שמסתיר מטען על גופו. והוא זה שצריך להחליט בעצמו האם מידת הסבירות של החשד מצייד את הריגתו.

2. דיון בדמותו של אביגדור במחזה "ההודאה" ובמעשיו ב-1948

אביגדור הוא מג"ד לשעבר בצה"ל בתקופת מלחמת העצמאות. הוא דוגמא לאדם מוסרי שהאינסטינקט הטבעי או הנרכש שלו אומר לו לפעול על פי הצו הקטגורי של הלל הזקן – מה ששנוא עליך, לחברך לא תעשה. או בנוסח הצוו הקטגורי של קאנט: *עשה מעשיך רק על פי הפקל אשר, בקבלך אותו, תוכל לרצות פי יְהוָה לחק כללי*. אלא שאביגדור מוצא את עצמו במהלך כיבוש הכפר הערבי טנטור במציאות שבה הוא לא יכול לפעול לפי האינסטינקט המוסרי שלו, ומופעלים עליו לחצים שסופו של דבר הוא לא עומד בהם. הראשון הוא כמובן הפקודה לכבוש את הכפר, כאשר ברקע הכיבוש עומדת תכנית ד' של ההגנה הקובעת - "כי במקרה של התנגדות צריך להשמיד את הכוח המזוין ולגרש את האוכלוסייה אל מעבר לגבול המדינה". במקרה של טנטורה פקודת הגירוש ניתנה מראש, עוד לפני שהתברר שהכפר התנגד לכיבוש. השני הוא העובדה שהגדוד עליו פקד ספג אבדות כבדות בקרבות קודמים, והחיילים היו במצב רגשי של תשישות מחד

ותאוות נקמה מאידך. השלישי הוא הסתבכות הקרב עם מגיני הכפר ומספר הנפגעים הגדול בין חייליו. בסופו של דבר, למרות מאמציו, אביגדור מאבד שליטה על חייליו וגם הוא עצמו נגרר למעשי הנקמה בפלסטינים. כפי שהוא מודה לפני בנו:

אביגדור: כן. הסתערנו ברחובות. בין החצרות. כן. נסחפתי אחרי החיילים. לא יכולתי להשתלט עליהם. כן. גם אני לא יכולתי להפסיק. כן. פגענו גם באלה שהסתתרו בבתים. כן. באלה שרק השליכו אבנים. אולי גם בכמה נשים וזקנים שהציצו דרך החלונות. כן. גם באלה שניסו לברוח. אבל למרות זאת, זה היה קרב. לא טבח. וכעבור יומיים היה עוד קרב. גם בו הרגנו. גם בו נהרגנו. ואחר כך היה עוד אחד... אבל אף פעם לא טבחנו. כן. אף פעם לא טבחנו. אני לא ארמה אותך. לא התאבלתי על ההרוגים שלהם. גם לא על שלנו. קברנו אותם ומחינו את הזיעה והאבק. והדם. כן. האֶבֶל היה מותרות...

3. דיון בדמותו של ג'ו קלר במחזה "כולם היו בני" מאת ארתור מילר.

ג'ו קלר הוא תעשיין בעל מפעל פלדה שבזמן מלחמת העולם השנייה ייצר בוכנות למנועי מטוסים. לאחר תקלה בייצור שגרמה לכך שהבוכנות נסדקו, הוא בכל זאת העביר את הבוכנות האלה לחיל האוויר האמריקאי, וגרם בכך במישרין לנפילתם של 21 מטוסים שטייסיהם נהרגו. ארתור מילר עושה הכל כדי שנחבב את ג'ו קלר. הוא איש חם ולבבי, הוא אוהב את אשתו, את בנו, את כלתו העתידה. הוא גם אהוב על ידי רוב הסובבים אותו – למעט ג'ורג' אחיה של כלתו העתידה, שיודע על הכשל המוסרי של קלר. בסוף המחזה קלר עצמו מודה בכשל הזה בפני בנו: (תרגום טובה קשת)

קלר: אתה ילד, מה יכולתי לעשות. אני בעל עסק. יש לבין אדם עסק. מאה עשרים סדוקים ואתה מפסיד את העסק. אתה לא יודע לעבוד, המוצרים לך לא טובים – הם סוגרים לך את העסק, מבטלים את החוזים, מה אכפת להם? אתה משקיע ארבעים שנה בעסק ובחמש דקות הם מחסלים אותך. מה יכולתי לעשות? לתת להם לקחת ארבעים שנה? לקחת את כל החיים שלי? לא חשבתי שהם יכניסו אותם, את הפגומים. אני נשבע לך. חשבתי שהם יגלו את זה לפני שמישהו ישתמש במטוסים.

גם לקלר יש אינסטינקט מוסרי. הוא לא רוצה שאותם מטוסים ייפלו. הוא מקווה שחיל האוויר יגלה את התקלה מבעוד מועד. אבל הוא פועל תחת לחץ ההישרדות בחברה הקפיטליסטית. הוא חושש שיסגרו את המפעל שלו. ובגלל הלחץ הזה הוא מוכן לבצע פשעי מלחמה – שלא מכוון כלפי אויב, אלא כלפי טייסים מחיל האוויר האמריקאי, ביניהם בנו, שמתאבד כאשר הוא מגלה את פשעי אביו.

4. לא זה המקום לערוך השוואה בין אביגדור וג'ו קלר. אבל אצל שניהם אנו רואים מנגנון דומה: האינסטינקט המוסרי שלהם נכנע ללחצים של הסביבה וכפה עליהם לבצע פשעי מלחמה. וכך בסופו של דבר ברגע האמת אנחנו נשארים, למרות אמנת ז'נבה, ולמרות הדוגמאות מהתיאטרון, כשהבחירה היא בידינו. לעיתים יש לנו זמן להתעמק בה ובמשמעות שלה – כמו אצל תומס מור במחזה "אדם לכל עת" – אשר

למרות הלחצים העצומים עליו נשאר נאמן למצפוננו, אבל לעיתים מזומנות אנחנו נאלצים להחליט תוך שניה או דקה, האם ללחוץ על ההדק, האם לשחרר את הפצצה – ואז לא תמיד ברור שניסיון החיים שלנו יעמוד לרשותנו. לא תמיד ברור שהדיונים בדמויות תיאטרוניות וספרותיות, או היכרות מעמיקה עם אמנת ז'נבה, ישפיעו על ההחלטה הזאת. אבל אני רוצה בכל זאת להאמין שהדיונים האלה עושים אותנו לבני אדם טובים יותר שמסוגלים לקבל החלטות מוסריות. וזאת למה? מרבית המחקרים – כולל המחקרים פורצי הדרך של האמריקאי פרופ' כריסטופר בראונינג ושל הישראלי פרופ' יצחק פריד מצביעים על כך שהתנאי העיקרי לביצוע פשעי מלחמה הוא דה-הומניזציה של האויב. או אפילו גם דמוניזציה של האויב. במילים אחרות, רק בתנאים של דה-הומניזציה או דמוניזציה של האויב מסוגל האינדיבידואל לבצע פשעי מלחמה. הקריאה בספרות והצפייה בתיאטרון ובקולנוע משכללות אצל הקורא והצופה את יכולת האמפתיה ובכך מונעת דה-הומניזציה ודמוניזציה.

כמובן שהספרות, התיאטרון והקולנוע אינם מספיקים – ולראייה בחורינו הטובים, גם אלה שקראו ספרות, צפו בתיאטרון ובקולנוע, מבצעים פשעי מלחמה מזעזעים. הסיבות לכך הן כנראה לחץ קבוצתי שמעורר חרדות קיומיות קולקטיביות, והזדהות אידיאולוגית חזקה שמתגברות על האמפתיה שלהם לאדם באשר הוא אדם. מה אם כך אנחנו יכולים לעשות? להמשיך ללא ליאות להיאבק בכל הכלים העומדים לרשותנו. ואם הכלי העיקרי העומד לרשותי הוא התיאטרון, אנחנו מחויבים לעשות ככל יכולתנו באמצעותו כדי להיאבק על פיתוח היכולת האמפתית של הצופים. כשאנחנו מתבוננים היום במלחמה המתנהלת עכשיו, ורואים שהרגנו למעלה מ-20,000 תושבי עזה, יותר ממחציתם נשים וילדים, אנחנו צריכים להודות שכנראה לא עשינו מספיק.